

Dino Mujadžević

Filozofski fakultet, Zagreb
Povijest i turkologija, 4. godina

Osmansko Carstvo u tranziciji: Osmanski neuspješni put k modernitetu

Sažetak

Članak pokušava izdvojiti osnovne uzroke neuspjeha osmanske elite da modernizira Carstvo prema europskom uzoru i da ga potpuno osamostali na političkom i gospodarskom polju. Dosadašnja tumačenja, koja se zasnivaju na teoriji modernizacije, smatraju da je neuspjeh modernizacije Trećeg svijeta, uključujući i Osmansko Carstvo, plod nemogućnosti i/ili nesposobnosti prihvaćanja zapadnjačkih normi i vrijednosti zbog kulturnih, vjerskih i društveno-ekonomskih posebnosti tih zemalja. Nova tumačenja u okviru povijesti i sociologije smatraju da glavni razlog neuspjeha razvoja leži u nekoliko stoljeća starom nepovoljnom odnosu između zapadnih industrijskih gospodarstava i nerazvijenih gospodarstava Trećeg svijeta, koja se neravnopravno natječu na domaćem i svjetskom tržištu. Osmansko Carstvo se našlo u sličnoj poziciji, još početkom 19. st., kada je moralo odobriti vrlo niske carine za proizvode sa Zapada i time vlastitom gospodarstvu zadati smrtonosan udarac.

Ključne riječi: OSMANSKO CARSTVO, REPUBLIKA TURSKA, MODERNIZACIJA, MODERNIZATION THEORY, RAZVOJ, NERAZVIJENOST, BIROKRACIJA

Uvod

Modernizacija Osmanskog carstva u 19.st. bila je, u posljednja tri desetljeća, jednom od najvažnijih tema kako turske društvene znanosti tako i inozemne historijske turkologije. Znanstvenici su pokušali otkriti zašto su Republika Turska i većina zemalja koje su nekada tvorile Osmansko carstvo i danas ekonomski i politički inferiorne Zapadu (jednom riječju nisu dovoljno *moderne*) te u kojoj je mjeri tome doprinijelo "osmansko nasljeđe". Odgovori su dosada polazili od pretpostavke o zakašnjelom i sporom procesu modernizacije prema europskom uzoru, koji nije mogao, niti nakon stoljeća i pol, u potpunosti promijeniti socijalnu strukturu koja potječe iz Osmanskog Carstva. Govoreći o socijalnoj strukturi znanstvenici najčešće spominju dva koncepta – ili feudalnu državu ili *azijatski način proizvodnje* – kao odgovorne za nazadnost (Inalcyk, 1996). Prema prvom je gledištu dugotrajna feudalna država održavala, do duboko u 19. stoljeće, društvo podijeljeno na dvije osnovne klase: *asker* – vladajuću vojnu i birokratsku elitu i *reaya* – ovisnu klasu bez ikakvih građanskih i političkih prava. Prema tom viđenju, nepremostiva društvena podjela nije bila poticajna za razvoj kapitalizma i parlamentarizma, budući da nije bilo nade u socijalnu mobilnost i mogućnost bogaćenja nepovlaštenog sloja. S druge pak strane, znanstvenici koji, prema marksistički inspiriranoj interpretaciji, smatraju da je u osmanskom društvu sve do 20. st. prevladavao azijatski način proizvodnje, drže da je takav tip proizvodnje onemogućio stalan ekonomski rast i društvenu evoluciju. Naime, gospodarstvo je u potpunosti bilo pod kontrolom birokracije putem većinskog državnog vlasništva zemlje. Komandna ekonomija nije dopuštala razvoj tržišno orijentirane poljoprivrede, slično postupajući i u rigidnoj kontroli gradskog obrta (Inalcyk, 1996). Prema Inalcyku je teza o komandnoj ekonomiji i ostalim strukturalnim smetnjama djelomično točna, premda je sklon mišljenju da su neke druge kulturne i ekonomske razlike između Europe i "Osmanlija" u razdoblju od 16. do 19. stoljeća omogućile europsku ekonomsku, političku i znanstvenu ekspanziju, odnosno osmansku stagnaciju i nazadovanje. Premda je jasno da politički, društveni i ekonomski problemi, zbog kojih je Osmansko Carstvo od kraja 16. st. u gotovo permanentnoj krizi, nisu djelovali nimalo poticajno na usvajanje i razvoj novih tehnologija i praksa (što je pak prema nekima tajna osmanskog uspjeha u 14. i 15. st.)[1], na održavanje moralnih i profesionalnih normi u birokraciji (korupcija i protekcija dostižu dotad nezamislive razmjere) kao niti na poduzetnički duh osmanskih podanika svih vjera, teško je prihvatiti da bi navedeni teški unutrašnji problemi sami uspjeli onemogućiti bilo kakav društveno-ekonomski razvoj do 20. stoljeća.

Novija istraživanja[2] dokumentiraju i precizno pokazuju ono što se dosad općenito naslućivalo; naime, koliko je uništavajuće djelovanje na domaće gospodarstvo u 19. stoljeću imala liberalna ekonomska politika osmanskih vlasti. Ta je ekonomska politika omogućila stranom kapitalu (britanskom, prije svega) da šireći svoj utjecaj,

koji ima začetak u dodjeljivanju trgovinskih privilegija (tzv. kapitulacije) u 16. i 17. stoljeću, uspješno istisne domaću proizvodnju s osmanskog tržišta. Sve do vremena protekcionističke ekonomske politike u Republici Turskoj, gospodarstvo se na tom području nije imalo priliku razviti, bez obzira na to kakvi su mu bili "strukturni" nedostaci, budući da su robe sa Zapada bile vrlo nisko oporezivane.

Shvativši tijekom 18. stoljeća ranjivost svoje države na vanjsku prijetnju, neki pripadnici osmanskih vladajućih krugova osmišljavaju modernizaciju kao uvođenje reformi koje oponašaju europske države – putem birokracije, vojske i dekreta – želeći "revolucijom odozgo" brzo omogućiti ono što nije postignuto evolutivnim putem, kao u nekim zapadnoeuropskim državama[3]. Napori se u tom smjeru, usprkos otporu janjičarskog korpusa i dijela vjerskih službenika (*ilmıyye*), nastavljaju u sve većoj mjeri u 19. stoljeću, osobito u vojsci[4] te u manjoj mjeri u izobrazbi još uvijek male grupe upravljača, birokracije.[5] Obje društvene skupine sudjeluju u sve uspješnijim pokušajima da se centralna vlast obračuna s lokalnim moćnicima (*ayan*) Balkana i Anadolije i uspostavi efektanu administrativnu kontrolu nad tim provincijama. Premda su osmanski diplomati (više-manje europski obrazovani) omogućili Osmanskom carstvu ulazak u europsku obitelj država i uspješno komuniciranje s njima[6], ni oni niti sve bolje opremljena i uvježbana osmanska vojska, nisu uspjeli zaštititi osmansku državu od agresivnih susjeda i pogrešnih političkih procjena. Nadalje, kao što sam već napomenuo, Carstvo je, premda sada u potpunosti integrirano u svjetski kapitalistički sistem, sve više tonulo u ekonomsku ovisnost o stranom kapitalu.

Rat (1912. – 1922.) je pokazao da prethodni modernizacijski napori nisu bili u stanju stvoriti stabilnu, za preživljavanje sposobnu, osmansku državu. No, upravo je baština promjena 19. stoljeća – vojska prema europskom uzoru i turski nacionalistički pokret – omogućila stvaranje, po mnogo čemu nove i stabilnije države, Republike Turske.

Modernizacija kao teorijsko pitanje

Jedna od najjednostavnijih definicija modernizacije jest da je modernizacija suvremeni pojam za jedan stari proces – proces društvene promjene u sklopu kojega manje razvijena društva zadobivaju osobine uobičajene u razvijenijim društvima (Lerner, 1968). Termin modernizacija je, prema toj definiciji, usvojen kao zamjena za preuske pojmove *vesternizacija* i *europaizacija*, kako bi se lakše govorilo o sličnostima postignuća u različitim društvima (zapadnoeuropska društva, Japan, Indija ili Bliski istok) kao i o sličnostima aspiracija u svim društvima uključenim u proces modernizacije, bez obzira na njihovu pozadinu i tradiciju. Društvene su znanosti ponajviše pažnje posvetile proučavanju ekonomskih postignuća jer se na osnovu njih svjetska društva mogu najlakše nedvosmisleno uspoređivati i

povezivati. Stoga se naglašava da je modernizacija proces društvene promjene u kojem se razvoj poima kao ekonomska komponenta (Lerner, 1968).

Modernizacija proizvodi okružje u kojem je rast proizvodnje efektivno uključen. Kako bi ekonomski rast bio efektan nositelji proizvodnje moraju, radi poboljšanja produktivnosti, shvatiti i prihvatiti nova pravila ponašanja i proširiti ih u društvu. Takva promjena, tj. transformacija na mentalitet orijentiran stjecanju bogatstva uključuje brojne preinake sustava društvenih vrijednosti (Lerner, 1968). Osnovne su karakteristike moderniteta, prema Lerneru, sljedeće:

1. razina samoodržavajućeg ekonomskog rasta ili barem rast dovoljan da redovno uvećava i proizvodnju i potrošnju
2. određena participacija javnosti u državi ili barem demokratska reprezentacija u određivanju i biranju političkih alternativa
3. proširenje sekularno-racionalnih normi u kulturi
4. porast društvene mobilnosti, tj. porast osobne slobode u fizičkom, društvenom i psihičkom pokretu
5. odgovarajuća promjena u modalnoj osobnosti, koja oprema osobu da funkcionira efektno prema prethodnim karakteristikama (Lerner, 1968:387).

Premda oko glavnih obilježja moderniteta i modernizacije, kao razvoja određenih vrijednosti, normi i motivacije (prvenstveno želje za uspjehom i postignućem), ni danas nije postignut opći konsenzus, koplja su se ponajviše lomila oko pitanja provođenja modernizacije u postkolonijalnom svijetu, tj. oko "recepta modernizacije" za one koji nisu "moderni" te oko činjenice da su neke zemlje uspješnije od drugih u njenom provođenju. Nameće se pitanje zašto neki jesu, a drugi nisu uspjeli?

Različite politike planske društvene promjene koje se primjenjuju da bi otklonile takve probleme, proizlaze iz općih koncepcija socio-ekonomske promjene i razvoja, koje možemo pratiti do u 19. stoljeće (Webster, 1990).

Raznoliki se socio-ekonomski procesi – poput ekspanzije industrijske proizvodnje, rasta stanovništva i sve veće važnosti birokratskih aktivnosti nacionalnih država – bilježe na europskom prostoru već mnogo prije 19. stoljeća, no čini se da je upravo brzina njihova odvijanja u tom stoljeću potakla rasprostranjen interes znanstvenika za društvenu promjenu. Predstavnicima klasične sociologije Karl Marx, Emile Durkheim i Max Weber ostavili su iza sebe vrlo različite teorije o korijenima, karakteru i budućnosti industrijskog društva, kao i različita razmatranja o pozitivnim i negativnim stranama tranzicije od pred-modernog k modernom industrijskom društvu, postajući tako rodonačelnicima modernih škola sociologije razvoja. Čini se, ipak, da njihove analize današnjih zemalja Trećeg svijeta nisu uspjele izbjeći eurocentričnost te samim time niti svojevrsnu ograničenost (Webster, 1990).

Škola mišljenja koja se nadovezuje na ideje Webera i Durkheima, nazvana teorijom modernizacije[7], bila je prevladavajuća u pedesetim i šezdesetim godinama. Durkheim[8] smatra da postoje dva osnovna tipa društva: tradicionalno i moderno. U tradicionalnom društvu ljudi žive u jednostavnim zemljoradničkim zajednicama zasnovanim na grupama obitelji ili rodova, a društvena se kohezija temelji na zajedničkom jednostavnom načinu života. Zajednice su u tradicionalnom društvu poprilično neovisne jedna o drugoj, no svaka je grupa ipak segment jednog šireg društva. Nasuprot tradicionalnom društvu Durkheim postavlja moderno društvo, kojemu je osnovni uzrok nastajanja povećanje broja stanovništva i gustoće naseljenosti u tradicionalnom društvu. Društvo se u novonastalim teškim okolnostima moralo adaptirati pa je došlo do specijalizirane podjele rada u društvu. Paralelno sa stvaranjem institucija specijaliziranih za zadovoljavanje religijskih, ekonomskih, političkih i obrazovnih potreba napredovala je i društvena diferencijacija. Novi je način života stvorio novu moralnost i nov sistem normi. Norme su modernog društva manje rigidne nego one tradicionalnog, a "moderni" pojedinac ima veću slobodu djelovanja budući da je u modernom društvu potrebno obavljati složenije i raznolike društvene djelatnosti. Kritičari pak primjećuju da je Durkheim dao malo objašnjenja o prijelazu u modernost zamjerajući mu, također, i premalo historičnosti, a previše spekulativnosti. Max Weber se, s druge strane, bavio proučavanjem pojave industrijalizacije tražeći pri tom i odgovor na pitanje zašto je kapitalistička privreda, a time i industrijalizacija uspjela samo u Zapadnoj Europi. Ustvrdio je da je uzrok ovoj pojavi bio proces racionalizacije, tj. sve jače prihvaćanje racionalne organizacija u gospodarstvu, kojom je omogućena stalna akumulacija kapitala kroz napore da se smanje troškovi i poveća kompetitivnost. Za označavanje pretkapitalističke kulture, koju obilježava nepostojanje etike radišnosti i zalaganja, Weber rabi pojam *tradicionalna kultura* (Webster, 1990). Budući da želja za zaradom, premda postoji u svim tradicionalnim kulturama, ne rezultira uvijek promjenom, Weber će ustvrditi da se na Zapadu razvio *kapitalistički duh* koji je potaknuo tranziciju iz društva gdje se profit "upropaštava" nabavljanjem egzotičnih i luksuznih artikala (što, prema Weberu, Istok i dalje čini) u društvo gdje se profit iznova pažljivo ulaže i time umnaža.

Prema modelu koji su, temeljeći se na Weberovim i Durkheimovim djelima, a u vrijeme raspada velikih kolonijalnih carstava, razvili američki sociolozi Parsons (1951), Eisenstadt (1966) i Lerner (1964) postoje ključne razlike između tradicionalnog i modernog društva. Poput Durkheima, ovi znanstvenici inzistiraju na tome da je za prijelaz iz tradicionalnog u moderno društvo najvažnija promjena vrijednosti, normi i stavova stanovništva (Webster, 1990).

Teorija modernizacije, kako se uobičajeno naziva ova škola mišljenja, opisuje tradicionalno društvo kao nesposobno za prilagodbu novim okolnostima i prekid s orijentiranošću na prošlost. U tradicionalnom je društvu sustav srodstva najodlučniji

za svaku društvenu praksu i njime se kontroliraju svi ekonomski, politički i zakonski odnosi. Članovi takvog društva, prema teoriji modernizacije, imaju emotivan, praznovjieran i fatalistički pristup svijetu. U modernom društvu, pak, ljudi nisu robovi tradicije i prošlosti te spremno mijenjaju tradiciju ukoliko se nađe na putu kulturnom napretku. Srodstvo tu ima mnogo manju ulogu zbog potrebe za geografskom i socijalnom mobilnošću, a pozicija pojedinca u društvu ovisi o postignuću i zaslugama. Članovi modernog društva, kako ga vide ovi sociolozi, nisu fatalisti, spremni su na savladavanje prepreka na koje nailaze tijekom života, i karakterizira ih poduzetan i racionalan pristup svijetu.

Lerner, pokušavajući još više razraditi teoriju modernizacije, smatra da u stadiju prijelaza iz tradicionalnog u moderno društvo, u tzv. tranzicijskom društvu, kad društvo putem kulturne difuzije biva izloženo utjecajima moderniteta, stupanj emfatičnosti želje da se dosegne neki cilj (u ovom slučaju prvenstveno želja da se postignu zapadnjački, moderni standardi), odlučuje u kojoj će se mjeri ono upustiti u modernizaciju (Webster, 1990). Zaključak koji, prema teoriji modernizacije slijedi jest da su za neuspjeh modernizacije Trećeg svijeta krive same zemlje koje su je pokušale provesti. Njihovi lokalni društveno-ekonomski uvjeti, kulturna klima i povijesne posebnosti nisu omogućili dovoljnu difuziju ideja modernog društva. Takvom su zaključku, kao i cijelom teorijskom sistemu koji stoji iza njega, upućene brojne primjedbe.

Tako A. Webster, autor uglednog priručnika *Introduction to the Sociology of Development*, u svom prikazu implikacija teorije modernizacije primjećuje da nedostatak razvoja ne znači nužno da su razvoj onemogućili unutrašnji razlozi (poput ekonomske strukture, religije ili povijesnog nasljeđa), već da uzroke njihovih problema valja tražiti i u odnosu tih zemalja s vanjskim svijetom.

Kritičari, većinom marksističke provenijencije, nadalje zamjeraju teoriji modernizacije preširoke pojmove *tradicionalno* i *moderno*, koji su praktički nekorisni za klasifikaciju različitih društava svijeta. Pojam tradicionalno se pritom koristi za čitav niz prilično različitih (društveno-ekonomski i politički) društava. Teoretičari se ove škole, također, nisu potrudili jasnije i detaljnije razraditi procese razvoja i modernizacije (osim u općenitim naznakama) što je, prema Websteru, velik metodološki propust.

Na udaru se našla i teza o neminovnoj isključivosti tradicionalnog i modernog unutar istog društva. Postoji korpus povijesnih dokaza koji potvrđuju da ekonomski rast i moderna stremljenja u društvu ne znače nužno i napuštanje vrijednosnih obrazaca koje teorija modernizacije poima kao tradicionalne. Primjerice, u nekim su se islamskim zemljama tehnički razvoj i privatizacija transportnih i komunikacijskih sredstava učvrstili i povećali utjecaj religije u društvu.

Većina je kritičara[9], na osnovi povijesnih dokaza odlučila uzroke nerazvijenosti Trećeg svijeta, pa tako i zemalja nekadašnjeg Osmanskog carstva, tražiti u nejednakim pozicijama koje pojedine države imaju na međunarodnom tržištu ili prema Wallersteinu, u svjetskom sistemu. Zemlje bez ili s vrlo malo gospodarskog iskustva, industrije i/ili tehnologije trebale su se na vlastitom i međunarodnom tržištu natjecati sa značajno iskusnijim, konkurentnijim i prilagodljivijim Zapadom koji je, što je najvažnije, raspolagao kapitalom za daljnja ekonomska ulaganja.

Vojnička je i politička superiornost, također, omogućila Zapadu uklanjanje carinskih i poreznih prepreka u nekim, teoretski neovisnim, dijelovima Trećeg svijeta (Osmansko Carstvo, Perzija, Kina, Latinska Amerika) u 19. i 20. stoljeću, a lokalne proizvodne djelatnosti (manufakture i obrti), ako su se dotad uopće i stigle razviti, propadale su ili stagnirale bez protekcionističke ekonomske politike svojih vlada. Prema tzv. *dependency theory*, razvijale su se jedino pojedine grane poljoprivrede, šumarstva i rudarstva koje su odgovarale potrebama Zapada. Bez razvoja profitabilne industrije i jačanja građanskog sloja nije se moglo doći do društvenih promjena, koje bi omogućile stvaranje parlamentarne, stabilne i, prema zapadnom uzoru, ekonomski uspješne države. Kritičari modernizacijske teorije odbacuju tezu da bi razlike u povijesnom nasljeđu, mentalitetu, religiji ili društvenom uređenju mogle biti prepreka dugoročnom usvajanju zapadnjačkih kapitalističkih vrijednosti, a time i razvoju kapitalizma i ekonomskom rastu. Iskustvo nas današnjice (Japan, Kina, Saudijska Arabija itd.) upozorava da je kapitalizam, prema zapadnjačkom uzoru, moguć uz povoljne uvjete u kulturno, vjerski i društveno najrazličitijim područjima.

U sljedećem ću poglavlju pokušati ukratko, na primjeru kasnog Osmanskog Carstva, pokazati koji su čimbenici bili odlučujući u tome da tranzicija te države iz pred-industrijskog feudalnog društva k željenom cilju – ekonomski i politički jakoj, prema europskim standardima uređenoj državi, nije urodila plodom. Moje je mišljenje da objašnjenja teorije modernizacije ni u kom slučaju ne mogu biti potkrijepljena primjerom Osmanskog Carstva.

Neki uzroci slabosti Osmanskog carstva u tranziciji

Prema teoriji modernizacije, recept se modernizacije sastoji, ugrubo, od transfera zapadnjačkih vrijednosti i znanja u željenu zemlju. Neuspjeh u stvaranju stabilne parlamentarne države s uspješnom ekonomijom i "europskim" životnim standardom objašnjava se, vrlo često, neuspješnim "presađivanjem" sekularnih, demokratskih i kapitalističkih vrijednosti. Smatra se da je otpor "tradicionalista", osobito vjerskih službenika, prejak za penetraciju zapadnjačkih utjecaja u takve zemlje. Prema tom su gledištu snage otpora, u svojoj zaslijepljenosti, suprotstavljajući se "prosvjetiteljskoj" ulozi domaće i/ili kolonijalne birokracije spriječile stanovništvo svoje zemlje da se izjednači sa Zapadom.

Sudbina se Osmanskog Carstva u 19. stoljeću tumači često na sličan način. Primjerice Bernard Lewis, autor najutjecajnije monografije o promjenama u Carstvu u 19. stoljeću *Emergence of Modern Turkey*, opisuje, u potpunom suglasju s turskom službenom historiografijom, neuspjeh osmanske elite, birokracije i reformama sklonih sultana da tijekom 19. stoljeća spase "bolesnika s Bospora" zbog prejake uloge feudalnog, cehovskog i tehnički primitivnog gospodarskog nasljeđa i krutosti islamskih vjerskih struktura i vjerskih konzervativaca u carstvu[10]. Birokracija je u razdoblju svoje prevlasti (1839-1877), u vrijeme kad je utjecaj sultana privremeno opao, bila nedovoljno odlučna u provođenju reformi i pored toga, nema sumnje, zavađena konkurentskom borbom i podložna kompromisima s tradicionalnim snagama, koje nisu omogućavale temeljitu reformu. Autokratska vlast Abdülhamida II (1877-1908), koja je bila inspirirana panislamističkim idejama i uspješna u slabljenju utjecaja birokrata u centralnoj vlasti, prema uobičajenom viđenju koje zastupa Lewis, nije mogla ni izbliza omogućiti promjene u razvoju prema zapadnjački uređenom Osmanskom carstvu. Predstavnici se iskonskog reformatorskog smjera traže među malobrojnim prozapadnim intelektualcima i umjetnicima, osobito u krugu književnika Ibrahima Şinasija i Namyka Kemala, zatim za vrijeme autokracije Abdülhamida II i među tajnim udruženjima kadeta raznih vojnih škola iz kojih se poslije razvio mladoturski pokret i turski nacionalizam uopće. Premda su osmanski reformatori, u svojim nastojanjima da ožive Carstvo prema zapadnjačkim mjerilima, doista naišli na mnoge takve probleme pitanje osmanske "nemodernosti" i uzroka ekonomske slabosti nije, kao što smo najavili u prethodnom poglavlju, tako jednostavno.

Prema nekim pogledima na osmansku povijest, koji jačaju od šezdesetih godina naovamo, odlučujući je faktor neuspjeha Osmanskog Carstva da u 19. stoljeću dosegne europske standarde nepostojanje ili nedovoljno postojanje protekcionističke ekonomske politike, što je do kraja 19. stoljeća gotovo u potpunosti dotuklo nekonkurentnu domaću manufakturu. Odgovornost za to snose velike svjetske sile, koje su preko svojih diplomatskih predstavništava u Carstvu "lobirale" u korist one ekonomske politike koja priskrbljuje sigurne profite industrijalcima i trgovcima iz njihovih zemalja, ali i domaći reformatori koji uopće nisu pomišljali da okrenu leđa ekonomskom liberalizmu[11]. Neki su se autori u svom revizionizmu "usudili" ići toliko daleko te čak ustvrditi da snage progonjene za vrijeme Mahmuda II (sultana-reformatora *par excellence* i, u okviru dosadašnje historiografije, pozitivno percipirane osobe), primjerice gradski cehovi u tijesnoj vezi s janjičarskim korpusom, nisu bile isključivo predstavnici "neprosvijećenosti" i predindustrijskog društva, već i snage koje su se, osjetivši se egzistencijalno ugroženima, usprotivile penetraciji strane gospodarske konkurencije i time dugoročnom slabljenju Carstva (Faroqhi et al, 1997).

Pogledavši pobliže, postaje jasnim da su osnovne norme zapadnog društva uvedene u osmansko društvo dekretom, no strukturalne su promjene, koje bi trebale nastupiti uslijed stvaranja jake domaće manufakturne i industrijske privrede, izostale. Sve do propasti Carstva nije došlo do stvaranja jakog osmanskog građanskog sloja koji bi se borio za participaciju u vlasti, financirao razvijanje infrastrukture i obranu zemlje te se izborio za ostvarenje obećanja o vladavini prava. Naime, godine 1839., donošenjem *Gülhane Hatt-y Şerifi* (Naredbom od Gülhane), započinje razdoblje *Tanzimat-y hayriyye* (tur. Blagoslovljeni preustroj): proklamira se jednakost svih građana pred zakonom, postupno se uvodi zapadnjački sistem obrazovanja, koji uskoro opskrbljuje državu kadrom za vojnu, upravljačku ali djelomično i vjersku birokraciju, a nerijetko država šalje pojedine ili veće grupe studenata na sveučilišta na Zapad (poznavanje zapadnjačkih jezika od doslovne nule oko 1820. postaje uvjetom za birokratsku karijeru). Središnja vlast uspostavlja kontrolu nad provincijama i postaje sve efikasnija u ubiranju poreza. Osniva se državna banka *Osmanly bankasy*, istanbulska burza i ostale gospodarske institucije. Pored novina koje su izdavala strana predstavništva, osmanska država, a zatim i razni privatnici, osnivaju časopise. Zapadnjačkim se stilom pišu književna djela na osmansko-turskom, i prevodi se s europskih jezika. Javlja se i osmanski, zatim i turski nacionalistički pokret, koji se putem tiskovne propagande učvršćuje i širi, posebno među kadetima vojnih škola.

Međutim, koliko god je zapadnjački "način života" prodro u osmanske institucije i svakodnevnicu, i koliko god on bio osnovicom modernog života današnje Turske, toliko je važno reći da je prodor Zapada učvrstio (potpuno u suglasju s *dependency theory*[12]) ekonomsku nerazvijenost zemlje, onemogućio svaku dublju modernizaciju i, možemo reći s priličnom dozom vjerojatnosti, doveo do njezine propasti u krvavim ratovima za nacionalne države od 1912. do 1922. Zapadne su sile praktički iznudile *Tanzimat*, tj. novi ustroj Carstva koji je najavljen proglasom *Gülhane Hatt-y Şerifi*, opravdavajući se nakanom omogućavanja ravnopravnosti ne-muslimana u Osmanskom carstvu i širenja europskih civilizacijskih stečevina, no pritom su zadobile i važne trgovinske prednosti.

Novija istraživanja ističu činjenicu da je u devetnaestom stoljeću Osmansko Carstvo postajalo sve osjetljivije na oscilacije u međunarodnoj ekonomiji (Faroqhi et al., 1997).

U Europi je u tom stoljeću BNP uvećan šest puta, a dohodak *per capita* rastao je godišnje otprilike 0.9%. U Trećem svijetu, pa tako i u Osmanskom Carstvu, bilježi se pak tijekom razdoblja od 1800. do 1890. pad dohotka *per capita* (Faroqhi et al., 1997). Veliko povećanje produktivnosti u industriji, ali i u poljoprivredi širom svijeta – što je izrazito važno za Osmansko Carstvo, dovelo je do stalnog opadanja cijena u svijetu. Novi opskrbljivači Europe poljoprivrednim proizvodima postaju zemlje

poput SAD, Kanade, Argentine i Australije. Nacije se Afrike i Azije postupno specijaliziraju za manje unosnu proizvodnju sirovina (prosječno 77% njihovog izvoza) (Faroqhi et al, 1997).

U neindustrijskim su zemljama Trećeg svijeta niske cijene robe, nepovoljni uvjeti trgovine sa Zapadom i prekid injekcija kapitala sa Zapada doveli do teških fiskalnih kriza, stoga je do 1881. uvedena međunarodna financijska kontrola u Osmansko Carstvo i njegove nominalne dijelove Tunis i Egipat (Faroqhi et al., 1997). Potrebno je također upozoriti na gotovo nepostojanje izravnih zapadnjačkih investicija u Carstvu do 1880-ih. Uzroci nepovoljne trgovačke bilance (zapadna industrijska roba u Carstvo – sirovine, gotovo isključivo, kao izvoz), propasti domaćeg obrta i manufakture, ali i rastućeg zaduživanja u inozemstvu, bili su izrazito vidljivi već u prvim desetljećima 19. stoljeća, a uništenje "konzervativne" opozicije (prvenstveno janjičara) 1826. i *Gülhane Hatt-i Şerifi* (kojemu je neposredno predhodila, za Britaniju gospodarski izuzetno povoljna, Anglo-turska konvencija 1838.), bilo je znakom nepovratno nepovoljnog uključanja Carstva u međunarodni gospodarski sustav, čime su izgledi za samostalan gospodarski razvoj i istinsku modernizaciju financiranu iznutra bili za dugo vrijeme izgubljeni. Carinska je stopa od 3% omogućavala "jedan od najliberalnijih" ekonomskih sustava (Faroqhi et al., 1997.) i vrlo slabe prihode centralnoj vlasti u Istanbulu. Naknadno se istanbulska centralna vlast ipak odlučila suprotstaviti tako nepovoljnoj carinskoj stopi pa je nakon pregovora s Velikim silama u Porti 1861/62. uspjela povisiti carinsku stopu na 8%, što je prema ocjeni historiografije (Faroqhi et al., 1997.) najraniji primjer neuspjeha britanske globalne hegemonije – tim više što se smatra da inzistiranje osmanskih vlasti nije bilo plod želje za povećanjem prihoda već za kakvom-takvom zaštitom domaće proizvodnje, čije je propadanje bilo očito i suvremenicima. Daljnje popuštanje Velikih sila uslijedilo je tek 1907, kad je odobreno da se povećaju carine na zapadne proizvode u iznosu od 3%, jer se administrativna reforma u Makedoniji – jedan od stalnih zahtjeva Velikih sila, i isplata dugova inozemnim kreditorima nisu mogli provoditi bez povećanja carinskih prihoda, koji su ubrzo nakon toga iznosili već 16% cjelokupnih državnih prihoda. Godine 1914. osmanske su se vlasti osmjelile, u sklopu vanjskopolitičkog zaokreta prema Centralnim silama – Njemačkoj i Austro-Ugarskoj, carinski zaštititi domaću proizvodnju od britanskih i francuskih jeftinih proizvoda. Tako su oslobađajući se pritiska Francuske i Velike Britanije uspjele trenutno povećati svoje prihode, ali kako primjećuje Donald Quartaet "prekasno, kako se pokazalo, da pomogne riznicu i još uvijek premalo da pruži djelotvornu zaštitu osmanskim proizvođačima"[13]. Zakašnjeli osmanski protekcionizam ogledao se i u pokušajima da se osmanski proizvodi učine konkurentnijim na svjetskom tržištu. Tako su do 1869. smanjene izvozne takse za domaće proizvode s 12% na 1% (Faroqhi et al., 1997), a činjeni su i dodatni naponi da se ukinu svi ostatci unutar-državnih carina, no Osmansko Carstvo je i dalje ostalo u nepremostivom trgovinskom deficitu prema državama Europe i Sjeverne Amerike.

Zaključak

Do kraja drugog desetljeća 20. stoljeća, Osmansko Carstvo nije uspjelo postati ono što su zamislili reformatorski krugovi osmanske vladajuće elite – nije se uspjelo modernizirati. Premda između teoretičara modernizacije iz pedesetih i šezdesetih s jedne strane, i osmanskih sultana sklonih modernizirajućim reformama te osmanskih birokrata, časnika i intelektualaca s druge strane, ima mnogo razlika u samom cilju, načinu i izvedbi prijelaza (tranzicije) na novi ustroj prema zapadnom uzoru, ove su dvije grupe prvenstveno preporučivale stremljenje ka zapadnjačkom gospodarskom modelu – kapitalizmu, koji omogućuje prihode državi i ubrzava socijalnu mobilnost i društvene promjene uopće. Prihvatimo li, slažući se s modernizacijskom teorijom, da se modernitet, ugrubo, sastoji od razvoja industrijskog kapitalizma, uspostave stabilne ustavne i predstavničke vlasti prema zapadnjačkom obrascu te odvajanja vjerskih institucija od države, onda je najvažnije pitanje zašto se modernitet u Osmanskom Carstvu, kao i u drugim zemljama Trećeg svijeta, pojavio u nedovoljnoj mjeri i prekasno. Većina je povjesničara, kako turskih tako i onih sa zapada, potpuno u skladu s postavkama modernizacijske teorije o "nesposobnosti" određenog naroda ili kulture da prihvati Zapad, krivce pronašla u osmanskim "snagama prošlosti", vjerskim konzervativcima i feudalnoj "reakciji". No, odavno se već zna, a odnedavno sve više ističe uloga koju je izrazito liberalizirana trgovinska razmjena sa zapadnim zemljama, prvenstveno Velikom Britanijom, odigrala u nestajanju i ono malo industrijske i manufakturne proizvodnje (primjerice prerada svile u Bursi). Temeljem, doslovno iznuđene, niske carinske stope domaća roba nikako nije mogla biti konkurentna na vlastitom tržištu sve do kraja Osmanskog Carstva. S malo prihoda, kao motorom za ulaganja u institucionalnu reformu i infrastrukturu, država je krenula u vanjsko zaduživanje i korupciju. K tome u društvu nije bilo razvoja snažnijeg građanstva, kao osnove daljnjeg ekonomskog i društvenog napretka. Posve je nerealno tvrditi da i osmansko društvo – bez obzira na vjerske i kulturne razlike spram Europe – ne bi, u povoljnijoj međunarodnoj konstelaciji, doduše sa zakašnjenjem, krenulo brže k modernitetu.

Bilješke

- [¹] Vidi Matuz (1992).
- [²] Faroqhi et al. (1997).
- [³] O korijenima tih pokušaja v. u Lewis (1961). O općenitom stanju Carstva tog vremena v. Shaw i Kural-Shaw (1977.) te Matuz (1992).
- [⁴] Opširnije o kasno-osmanskoj i turskoj vojsci i njoj političkoj ulozi v. Mujadžević (1998).
- [⁵] Strukturu osmanskog birokratskog aparata i njegovu ulogu u provođenju reformi detaljno obrađuje Ortayli (1995), posebno u poglavlju u kojem obrađuje doba birokratske prevlasti (1839. -1877.) - Osmanli Tarihinde Bâb-y Âli Asry (77-108. str).
- [⁶] Stvaranje osmanske diplomacije i ulazak Carstva u redovne diplomatske odnose sa Zapadom te difuziju zapadnjačkih ideja tim putem opširno razlaže Lewis (1961).
- [⁷] Teorija modernizacije (Modernization Theory) je nastala 50-tih i 60-tih godina u SAD-u; v. Parsons (1951) i Lerner (1964).
- [⁸] Ideje Durkheima i Webera donosim prema Websteru (1990).
- [⁹] Primjerice zastupnici teze o hijerarhiziranom svjetskom sistemu (World System Theory) Immanuel Wallerstein (1986) i njegovi sljedbenici.
- [¹⁰] Turski povjesničar Ortayly smatra da je jedna od glavnih teškoća bila u tome što su reforme provođene "ne s oduševljenjem, nego iz nužde", a problem je Tanzimata, navodi autor, bio u tome što su ga pokušali provoditi "ljudi koji su ličili na konzervativce", spominjući pritom poznatog osmanskog povjesničara i administratora (Ortayly, 1995:19).
- [¹¹] Primjer je takvog zaključivanja i poglavlje o razdoblju 1800-1914. u Faroqhi et al. (1997)
- [¹²] Više o ovoj teoriji v. Webster (1990).
- [¹³] Faroqhi et al. (1997: 827) - prim. prev.

Literatura

1. Eisenstadt, S. N. (1966) *Modernization: Protest and Change*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall
2. Faroqhi, Suraiya et al. (1997) *An Economic and Social History of the Ottoman Empire. Vol. II 1600-1914*, Cambridge University Press
3. Inalcık, Halil (1996) "The Meaning of Legacy: The Ottoman Case". U: Brown, L. Carl (ed.): *Imperial Legacy. The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*. New York: Columbia University Press
4. Lerner, Daniel (1964) *The Passing of Traditional Society*. New York: The Free Press
5. Lerner, Daniel (1968) "Modernization: Social Aspects". U: Sills, David L. (ed.): *International Encyclopaedia of the Social Sciences 9-10*. London: Collier-Macmillan publishers
6. Lewis, Bernard (1961) *The Emergence of the Modern Turkey*. London and New York
7. Matuz, Jozef (1992) *Osmansko Carstvo*. Zagreb: Školska knjiga
8. Mujadžević, Dino (1998) "Vojska i politika u Republici Turskoj". *Polemos* 1(2): 203-221
9. Ortayly, İlber (1995) *İmparatorluğun En Uzun Yüzyüly*. Istanbul: Hil Yayın
10. Parsons, Talcott (1951) *The Social System*. London: Routledge
11. Shaw, Stanford J. i Kural-Shaw, Ezel (1977) *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*. Cambridge University Press
12. Wallerstein, Immanuel (1986) *Suvremeni svjetski sistem*. Zagreb: Cekade
13. Webster, Andrew (1990) *Introduction to the Sociology of Development*. Macmillan